

STANISŁAW URBAŃCZYK

Kraków

BOŻY I BOSKI – TO SAMO I NIE TO SAMO

Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego tak objaśnia znaczenie wyrazów *boży* i *boski*: "boży przym. od bóg, Bóg (zwykle w zn. 1)", a pod hasłem *bóg* rozróżnia się Boga monoteistycznego od boga i bogów politeistycznych; "boski -scy przym. od bóg 1. w zn. 1" (tu przykłady), "2. w zn. 2" (dwa przykłady). W dalszym ciągu czytamy: "przen. (do zn. 1 i 2) będący ponad zwykłą miarę, wspaniały, cudowny, piękny".

Różnica więc między tymi wyrazami na pozór tylko polega na tym, że przymiotnik *boski* może być użyty przenośnie zamiast *wspaniały* itp., a *boży* – nie: można powiedzieć *boskie jadlo*, *boska kobieta*, a *boża kobieta* – nie, a gdybyśmy nawet tak powiedzieli, to narzucałoby się znaczenie 'pobożna kobieta, Bogu oddana', a nie 'cudowna, piękna'.

Musi się jednak rzucić w oczy, że pod hasłem *boski* cytuje się mało przykładów, mało też specjalnych związków: jest *wola boska*, *skaranie boskie*, *litość boska*, *miłość boska*, *rany boskie*, *kara boska*, *obraza boska*. Inaczej pod *boży*: takich związków jest znacznie więcej: *Boże Narodzenie*, *słowo boże*, *boża męka*, *boży palec*, *ręka boża*, *dary boże*, *iskra boża*, *łaska boża*, *świat boży*, *skaranie boże*, *poszycie boże*, *wola boża* ('powołanie'), *pokój boży*, *sądy boże*. Jest nadto przysłówek *po bożemu* – nie możemy zaś powiedzieć ani *po boskiemu*, ani *po bosku*. Można powiedzieć *bosko*, np. *żyje mi się bosko*, czyli wspaniale. Można też zauważyć, że wśród związków wyrazu *boży* spotykamy rzeczowniki oznaczające prymarnie przedmioty konkretne.

Rodowity Polak wyznaje się jakoś wśród tych subtelności bez osobnej nauki, cudzoziemca trzeba oczywiście pouczyć. Nauczycielem bywa pewnie słownik, wymienione w nim związki frazeologiczne, ale z konieczności nie może być ich wiele, a i objaśnienia mogą być mylne: np. w *Słowniku języka polskiego* pod red. M. Szymczaka związek z *bożej łaski* objaśnia się tylko w jego ironicznym użyciu o kimś źle pracującym.

Historyka języka interesuje oczywiście pytanie, jak to było dawniej. Na szczęście odpowiedź można znaleźć łatwo dzięki słownikom historycznym. Zaczijmy od *Słownika staropolskiego*:

"*Boski* [...] 'boży, dei, divinus' (tylko przy rzeczownikach abstrakcyjnych)". Ta uwaga nawiasowa wnosi istotną nowość. Dokumentacja przykładowa jest obfita. Wśród rzeczowników związanych z tym przymiotnikiem znajdujemy następujące: *miłosierdzie, przyjemność, miłość, poznanie, ustawienie, chwała, pełność, rozum, przykazanie* itd. itd. Razem 39 cytatów – chyba są to wszystkie istniejące wtedy w karcotece słownikowej.

Boży jest objaśniony przez łac. synonimy 'dei, divinus', więc tak samo jak *boski*, ale długi artykuł jest rozczłonkowany następująco: "1. przy rzeczownikach konkretnych a. o ludziach b. o rzeczach, 2. przy rzeczownikach abstrakcyjnych".

W części 1. następujące rzeczowniki zostały obdarzone przydawką: *rycerz, nieprzyjaciel, kapłan, pomazaniec, święty i wybrany, przyjaciel, ewangelista, porodzicielka, dziewica, męczennik, syn, matka, mąż, sługa*; pod 1b; *twarz, oblicze, usta, oczy, ręka, manna, ołtarz, ziemia, cedry, świętość* ('świętynia'), *wieża, stany, miasto, święć, twirdze, ssądy, dom, droga, baranek*. Cała część 1. zajmuje niecałe trzy szpalty, podaje 38 przykładów.

Część 2. zajmuje przeszło 3,5 szpalty i przekazuje 45 przykładów. Mamy tu związki z następującymi rzeczownikami: *wola, zbawienie, wymotwy, skutki* ('czyny'), *obeźrzenie, oblicze, dni, obrząd* ('testamentum'), *wzniesienie* ('assumptio'), *prawda, gniew, ustawienie, prawo, kadzenie, święto, widzenie, sprawiedliwość, sąd, krolestwo* ('królowanie'), *dobrodziestwo, modlitwa, wstanie z martwych, anjoł, bojaźń, głos, chwała, krciny, dar, działo, imię, kaźń, lato, łaska, miłosierdzie, miłość* ('miłosierdzie'), *moc, narodzenie, pomoc, przykazanie, słowo, służba* ('nabożeństwo'), *sromocenie, tajemnica, zakon*.

Od hasła *boży* odsyła się jeszcze do kilkunastu innych rzeczowników, z którymi nasz przymiotnik tworzy nazwy roślin: *ciało, ciałko, drzewce, drzewko, len, męka, miętka, mlecz, ostek, pieniądz, pościelica, rączka, rosa, róża, szez, toje, tojeść, trawa, trawka, włos, włoszek, ziele*. *Boski* w takie związki nie wchodził.

Tak więc znaczenie obu przymiotników jest to samo, ale zakres użycia nierówny, na niekorzyść wyrazu *boski*. Mała liczba związków z rzeczownikami konkretnymi uzasadniona jest tematyką tekstów, przeważnie religijnych.

Gdy rekonstruuje się rolę wyrazu w języku staropolskim, niezbędne jest właśnie zbadanie, w jakich ów wyraz był używany tekstach. Otóż, uderza, że ani razu wyraz *boski* nie pojawił się w Psalterzach i Biblii; pojawia się za to w glosach do kazań, w *Pieśni o Wklefie*, w *Rozmowie mistrza Polikarpa ze śmiercią*, w *Modlitwach Wacława* (właśnie w modlitwach, a nie we fragmentach psalterzowych) i w *Rozmyślanii przemyskim* (ale nie we fragmentach Ewangelii!). Ten stan rzeczy pozwala przyjąć że *boski* był wyrazem rodzimym, raczej potocznym.

Boży występuje w licznych cytatach z Psałterzy, z Biblii, *Kazań świętokrzyskich*, *Kazań gnieźnieńskich*, z *Rozmyślania przemyskiego*, *Modlitw Nawojki*, ze *Spowiedzi*, *Modlitw mszalnych*, *Dekalogu*, *Modlitw Wacława*, z *Suleda*, orytyli, ze *Słoty*, z *Rozmowy mistrza Polikarpa ze śmiercią*, z *Mamotrektów* i różnych drobnych tekstów. Moglibyśmy więc powiedzieć, że *boży* należy do stylu wyższego, zwłaszcza biblijnego. O tym jeszcze będzie mowa. Ze względu na zależność tekstów biblijnych od czeskiego przekładu należy się liczyć z wpływem czeskich wzorów. Wprawdzie *Staroczeski słownik* J. Gebauera skąpo gospodarzy cytatami, ale i tak widać, że stosunki w tekstach staroczeskich układały się podobnie jak w staropolskich. Wyraz *boski* jest tam ilustrowany tylko kilkoma przykładami i tylko jeden z nich pochodzi z Psałterza, drugi z mamotrektu, dwa pochodzą z biblijnych tekstów. *Boży* natomiast dokumentowany jest kilkakrotnie większą liczbą przykładów, w tym kilkoma przykładami z psalterzy; pozostałe cytaty wzięte są przeważnie z tekstów treści religijnej, nie brak jednak przykładów z tekstów świeckich. Ogólnie biorąc, zakres użycia obu przymiotników jest taki, jak w języku polskim.

Słownik polszczyzny XVI wieku IBL poświęca bardzo wiele miejsca obu przymiotnikom i podaje dane liczbowe; i tak, wyraz *boski* wystąpił 2234 razy, w tym tylko 7 razy w znaczeniu 'doskonały, wspaniały, podobny bogom', w związku z rzeczownikami konkretnymi (przykładów kilkanaście!), natomiast w znaczeniu 'odnoszący się do Boga' w ogromnej większości wiąże się z abstraktami.

Przymiotnik *boży* został użyty aż 15 471 razy! (czyli 7 razy więcej niż *boski*!) Nie ma niestety w słowniku podziału na związki z konkretami i abstraktami, lecz z pobieżnego szacunku widać, że *boży* wystąpił w związku z 70-80 konkretami (z każdym raz, wyjątkowo kilka razy). Ujawnione tu stosunki liczbowe na pewno są zależne od tematyki, przeważnie religijnej.

Kochanowski¹ – trochę to dziwne – wyrazu *boży* użył tylko 25 razy i *boski* 7 razy; znaczenie 'doskonały, wspaniały, podobny bogom' nie pojawiło się u niego ani razu. Pewna różnica pojawia się w szyku przydawki: *boski* wystąpił 5 razy przed rzeczownikiem, 2 razy po rzeczowniku; *boży* 8 razy przed i 17 razy po rzeczowniku, jakby ten uroczysty wyraz bardziej się nadawał do tej mniej polskiej, nacechowanej pozycji. Znaczenie *boski* 'doskonały, wspaniały [...]'

pojawiło się w *Kronice* M. Bielskiego (2 razy) i w *Żalach* Klonowicza (2 razy): *boska Kasandra*, *dowcip boski*, *boski filozof*, *boski poeta*, tj. Kochanowski (2 razy).

Nieco odmiennie mają się rzeczy w *Słowniku języka Adama Mickiewicza*. Wyraz *boski* wystąpił 59 razy, *boży* – 179 razy, czyli stosunek 1:3. Przewaga

¹ Dane wg kartoteki *Słownika języka Jana Kochanowskiego* w Krakowie; dane o Klonowiczu i Strykowskiem według *Słownika polszczyzny XVI wieku* IBL.

związków z abstraktami nad związkami z konkretami jest wyraźnie mniejsza niż w omawianych wyżej słownikach. Jeszcze ważniejsze jest to, że *boski* w znaczeniu 'odnoszący się do Boga (bogów), należący, pochodzący od Boga (bogów)' wystąpił 35 razy, w znaczeniu zaś 'cudowny, piękny, czysty, idealny, nieziemski, rozkoszny, wspaniały' – aż 24! "Boski" jest *Homer, sztuka, ona, wdzięki, wierszyk, widziadło, twarz, chwilka, miłość, lice, róża, diabeł, kształty, czucie, nic, nektar, kochanka*. Odkryte u Mickiewicza stosunki liczbowe są wynikiem 1) mniejszej liczby tekstów religijnych, 2) poetyckim charakterem tekstów (wysoka frekwencja znaczenia 'nieziemski, piękny, cudowny' itd.).

U Mickiewicza dopiero pojawia się związek *Matka Boska* (6 użyć, ani razu *Matka Boża!*) i *Nieboski*. Formuła *Matka Boża*, choć tak znana z pacierza – czy to nie z tego powodu prymas Wyszyński i inni także prawie wyłącznie używają związku *Matka Boża?* – wydaje mi się zawsze sztuczna, nienaturalna, w przeciwieństwie do naturalnie brzmiącej *Matki Boskiej*. Zawsze nienaturalnym wydaje się związek *Matka Boża Częstochowska* czy *Kalwaryjska*, bo od dziecka mówiłem tak, jak się mówiło koło mnie – *Matko Boska Częstochowska!* O naturalności, potoczności wyrazu *boski* świadczy i to, że znamy okrzyk *Matko Boska! rany Boskie!*, a nie *rany Boże!*, choć tyle razy pojawia się w tematach religijnych. Na odmianę, określenie sposobu, wcale nie uroczyste, brzmi *po bożemu*, nie *po bosku*.

W sumie użycie wyrazów *boski* i *boży* przez cały ciąg historyczny od XIV/XV wieku aż po dziś dzień jest w zasadzie takie samo: *boży* jest kilka razy częstsze w drukowanych tekstach. Konieczne jest jednak zastrzeżenie. Według List frekwencyjnych *boży* pojawił się w publicystyce 3 razy, 1 *boski*, w «Drobnym wiadomościach prasowych» *boży* 1 raz, w prozie artystycznej *boży* 3 razy, *boski* – 6; w dramacie artystycznym *boży* 5 razy, *boski* – 16. Niestety, Listy nie podają znaczeń, więc nie wiemy, co te wyjątkowo liczne użycia przymiotnika *boski* znaczą – 'boży' czy też 'wspaniały, cudny'. To chyba jednak z tych cyfr wynika, że w tekstach artystycznych stosunek ilościowy naszych wyrazów jest odwrócony – *boski* jest liczniejszy (!). Według H. Zgólkowej (*Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej*), *boski* pojawia się 3 razy, *boży* – ani razu.

Przejrzenie słowników innych języków słowiańskich poucza, że przymiotnikiem reprezentacyjnym jest *boży*: we współczesnym języku czeskim *božský* 'Bohu należący, od Boha pochodzący, Boha se tykający' ma słabą dokumentację w przeciwieństwie do *boží*; jest dobrze poświadczone znaczenie 'wznešený, velebný, krásný [...]'. Również w *Słowniku staroczeskim* J. Gebauera *boží* jest lepiej poświadczony niż *božský*; znaczenie 'wznešený, itd.' jeszcze nie występuje.

W *Słowniku staroruskim* Sriezniewskiego odnotowany jest tylko *božji*. W *Słowniku języka rosyjskiego* W. Dala dużo jest przykładów na *božij*; *božeskij* odnotowane bez przykładów (!). W *Słowniku staro-cerkiewno-słowiańskim* pra-

skim² stan jest następujący: *bożii* ze znaczeniem 'τὸν θεὸν, θεϊκός, θεϊός, dei, divinus' "occurit in omnibus fere monumentis; hoc adiectivum declinationem nominalem sequitur, raro autem occurrunt etiam formae declinationis compositae [...], usurpatur tantum de deo uno" ("występuje prawie we wszystkich zabytkach; odmienia się według rzeczownikowej odmiany przymiotników, rzadko tylko pojawiają się formy odmiany złożonej [...], używane tylko o jedynym bogu"). Przykładów jest cała szpalta.

Božьskъ, -yi ze znaczeniem 'τὸν θεὸν, θεϊκός, deorum, divinus' "occurit in Supr³ VencNik Napis", tylko 4 cytaty. Przysłówek *božьskъ* pojawia się w Christ Šiš Napis Slepč VencNik – 4 cytaty. Najstarszy z tych zabytków VencNik (Żywot św. Wacława wydany przez Nikolskiego) powstał w Czechach koło 1000 r., pozostałe w Bułgarii, Serbii i Rusi między XII a XIV w. Jak redaktorzy słownika twierdzą, *božьskъ* może się odnosić do boga jednego z wielu (τὸν θεὸν). Czy rzeczywiście na początku słowiańskiego chrześcijaństwa istniała taka różnica omawianych tu przymiotników? Rzecz wymaga dalszych poszukiwań.

Skoro *božьskъ* jest w słowniku starocerkiewno-słowiańskim taką rzadkością i skoro jest rzadkością w języku rosyjskim oraz nieobecne w językach południowosłowiańskich, wolno sądzić, że był późnym, nie ogólnosłowiańskim, lecz regionalnym nowotworem. *Boski* jest dobrze "zakotwiczony" jedynie w języku czeskim i polskim, skoro zaś wyrazy religijne wędrowały z Czech do Polski, a nie na odwrót, można go uważać za nowotwór czeski, może wielkomorawski? Nie ma tego wyrazu w języku Drzewian połabskich; a są odpowiedniki wyrazów *bóg*, *bożę*, *bożec*, *boży*, *bożątko* – to może również przemawiać za domysłem, że przymiotnik *boski* nie jest wyrazem prasłowiańskim.

BOŻY UND BOSKI – DAS GLEICHE UND DOCH NICHT DAS GLEICHE

Zusammenfassung

In dem Artikel werden Adjektive *boży* und *boski* auf dem slawischen Hintergrund kontrastiv untersucht. *Słownik języka polskiego* erklärt *boży* als eine Ableitung von *Bóg* (monotheistisch), dagegen die Bedeutung von *boski* läßt sich sowohl mit dem Wort *Bóg* (monotheistisch) wie auch mit Gottheit, Götter (polytheistisch) verbinden. Darüberhinaus bedeutet *boski* 'über den gewöhnlichen Maß hinaus', 'herrlich',

² *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae.* Československá Akademie Věd. Praha 1958 nn.

³ Skróty źródeł (tu i dalej): Christ – *Apostolus Christopolitanus*; Napis – *Tractatus [Napisanije] de fide orthodoxa*; Slepč – *Praxapostolus Slepčensis*; Supr – *Codex Suprasliensis*; Šiš – *Praxapostolus Šišovateńsis*; VencNik – *S. Venceslai Vita Palaeoslovenica recentior* (wyd. Nikol'skiego).

'wunderbar', 'wunderschön'. Phraseologische Verbindungen werden häufiger mit dem Adjektiv *boży* gebildet. Solche Phraseologismen wie: *rany boskie*, *kara boska*, wie auch der Ausruf *Maiko Boska!* zeugen von der Geläufigkeit des Adjektivs *boski*. Der Gebrauch der beiden Adjektive hat sich vom 14./15. Jh. bis heute grundsätzlich nicht geändert. Im Altpolnischen tritt *boży* im Psalter und der Bibel auf, das Adjektiv *boski* in Glossen zu Prädigten, in *Pieśń o Wilefie*, *Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią*, *Modlitewnik Wacława* und *Rozmyślenia Przemyskie*. Diese Tatsachen lassen vermuten, daß das Adjektiv *boski* ein heimisches altpolnisches und eher umgangssprachliches Wort war. Ähnlich sieht es im Tschechischen aus. Ein breiterer slawischer Hintergrund weist darauf hin, daß das Adjektiv *boży* urslawischer Herkunft ist, das Adjektiv *boski* ausschließlich im Polnischen und Tschechischen verankert ist. Der religiöse Wortschatz kam nach Polen aus Böhmen, somit könnte das Adjektiv als eine tschechische oder auch großböhmisches Bildung betrachtet werden.

Übersetzt von E. Krukowska